

FRANTIŠEK NOVOTNÝ

JAN ÁMOS KOMENSKÝ A PLATON

I když nelze mluvit o živém a důsledném styku myšlení J. Á. Komenského s Platonem, náleží přece velikému českému mysliteli 17. století jisté místo v řadě duchů, kteří byli více nebo méně seznámeni s myšlenkami řeckého filosofa a přispívali k udržování jejich tradice.

Komenský stojí vůči Platonovi na stanovisku reformace a některých církevních Otců. Platon mu je jednak velikým mudrcem, jednak nevědomým pohanem, neznalým skutečné pravdy. Cituje jednotlivé jeho myšlenky a leckdy jich užívá pro své důkazy, ale v zásadě odmítá všechnu pohanskou filosofii, nerozeznáváje ani mezi Platonem a Aristotelem a neužíváje pomoci Platonovy proti aristotelské scholastice. Ve své Didaktice uznává, že mnozí pohané, jako Sokrates, Platon, Epiktetos, Seneka, Cicero, byli samým pozorováním přírody přivedeni k uctívání Boží velebnosti; uvádí Platonovo přesvědčení, že Bůh je nejvyšší dobro, a připomíná jeho výrok (Zák. 6,766 A), že člověk je tvor nejkrotší i nejdivočejší. Zmiňuje se o domnělém Platonově zákaze, aby nikdo bez znalosti geometrie nevstupoval do jeho Akademie, a sám pověsil tentýž nápis nad vchod své druhé třídy vševědné. S Platonem se vědomě shoduje i v tom, že chce, aby cestovali teprve lidé usedlejší. Znal zásadu Platonovy Ústavy, že se před dětmi nemají vypravovat „básně a historie smyšlené“, a připomíná ji v Informatoriu. Ve spise *Linguarum methodus novissima* cituje z Platonova Kratyla jednak myšlenku o proměnách slov, jednak zásadu, jež je také jeho zásadou, že hledět na slova bez ohledu na věci vede ke zmatkům. Zdali tento dialog četl, je arci pochybné. Největší část svých platonských citátů má asi z druhé ruky, zejména od Erasma Rotterdamského. Snad jenom by se zdálo, že sám četl Platonova Faidona; aspoň v listu baronu Wolzogenovi z r. 1659 čteme na místě, kde píše, že Písmo dává znalost prvního původce i posledního účelu: „Unde Socrates apud Platonem (in Phaedone sive de Anima) horum ignorantiam ita deplorat, ut ad lacrimas legentem impellat“.

Platona počítal Komenský mezi „*excellentissima ab omni aevo ingenia*“.¹ V předmluvě ke školní hře o Diogenovi vypočítává, které starověké mudrce by ještě chtěl tímto způsobem představit, a mezi nimi uvádí i Platona, jenž ostatně vystupuje již i v Diogenovi. Ale tento svůj úmysl neprovedl a při druhém dramatu, Abrahamus

patriarcha, sáhl již po látce biblické. Značnou úlohu má však Platon v pozdější dramatické skladbě Komenského jiného druhu, *Schola ludus*. Je tu spolu s Eratosthenem, Apolloniem Rhodským a Pliniem rádcem krále Ptolomaea o otázce, jak zkrátit a usnadnit vědecké studium; jen v třetí z osmi her vystupuje místo Platona Kleantes. Avšak co Platon v těchto hrách mluví, nemá se skutečným Platonem nic společného. Jistě nesluší Platonovi doporučovati, aby se poznání zakládalo jen na tom, co chápeme smysly: „*oculatos esse nos, ut ne fallamur, necesse est atque id solum admittere, quod videri, audiri, gustari, palpari poterit demumque unumquodque nominari*“.² Výjimkou jest tu uvedena — třeba ne dost přesně — platonská zásada, kterou pronáší Platon v rozmluvě s králem: „*tum enim bene habent regna, cum docti vel doctorum amantes imperant principes*.“ Charakteristika Platona, podaná na začátku, je sice neúplná, ale zajímavá. Podle ní Platon, zakládaje proti hloupostem sofistů dialektiku, první přesně rozlišil věci od věcí a vždy v rozpravě vítěze odstranil velmi mnoho pochybností starých myslitelů; první také zjednal slávu dialogu, ukazuje, že moudrou rozmluvou se dá člověk kamkoli dovést.³ Platon je tu tedy charakterisován svou dialektikou a svým dialogem.

Ale přes tyto příležitostné styky s Platonem nedovedl Komenský spojit své křesťanství s antickou moudrostí, jako to dovedli myslitelé renesanční, a pokládal přímo za nehodné, aby se ti, kdo jsou vyučeni Písmem, poučovali od pohanů. Náležitou znalost Boha, o kterou mu nejvíce jde, je možno podle jeho přesvědčení mít jen ze zjevení. Nebo „coť má Aristoteles neb Platon o moudrosti Boží a tajemství od věku skryté věděti? Již žádný z knížat světa tohoto nepřijal, protože ji Bůh toliko zjevuje skrze Ducha svého, jakž učí apoštol. . . . Poněvadž vždycky se v církvi lidé nalézají, kteříž sobě buď pohanskou filosofii libují, buď ustanovení předků (traditiones) velebí, anebo sic rozumem svým se spravují, co div, že nikdy téměř církev bludů prázdná není?“⁴ Reformace, chtějíc očistit křesťanství, očisťovala je hlavně také od scholastiky, které se vytykalo, že vmísila do theologie příliš mnoho filosofie pohanské. Jasně vyslovil Komenský toto stanovisko proti zpohanštění theologie v předmluvě ke své *Fysice*.⁵ V této věci následoval zejména Erasma, od něhož se učil i po jiných stránkách, a odsuzuje všechno pohanství v myšlení i v písemnictví. V *Didaktice XXV 17* se souhlasem cituje výrok Filipa Melanchthona o nadutosti a pyše Platonově a o haštevivosti Aristotelově. Dává za příklad řeckou církev, „která zakazuje svým příslušníkům pod trestem vyloučení číst spisy pohanských básníků a filosofů, ačkoli to napsali jejich předkové krásným řeckým jazykem, a to proto, že ne z ducha Kristova, ale z ducha světa pošly“. „Pravá filosofie nic není než známost pravá Boha a všech skutků jeho; kteráž nikdež jinde kromě v Písmích dokonale se nepředkládá.“

Ovšem nebylo možno, aby si byl Komenský neuvědomil, že nelze všechno, co myšlením našli a sepsali pohané, prostě odmítnout. Když se sám pro leckterou myšlenku dovolává autority Platonovy a jiných antických spisovatelů, je v tom jistě jakýsi spor s jeho celkovým názorem na pohanskou vzdělanost. A tu navrhuje řešiti jej podle příkladu Židů, kterým rozkázal Hospodin odebrati Egyptanům zlaté

a stříbrné nádoby a roucha: tak se má využití i toho, co je dobré v pohanské vzdělanosti. Takto se vrací český reformační myslitel k témuž stanovisku, s kterého se po jistou dobu dívalo na antickou vzdělanost první křesťanství; přirovnání o obloupení Egypta je tradiční a vyskytuje se již u Augustina. Pokud jde o antickou filosofii, soudí Komenský v uvedené kapitole Didaktiky, že „nejspíše ještě by mohl být z pohanů připuštěn ke křesťanským dítkám Seneka a Epiktetos, jakožto kteříž nejméně pověr, nejvíc pravdy mají, a k regulím křesťanské filosofie nejbliž přistupují“; v latinském zpracování Didaktiky je jmenován vedle těchto dvou filosofů ještě také Platon. Ale i přitom nabádá k opatrnosti. Určitěji navrhuje v latinské Didaktice XXXI 8 pro Akademii, aby v ní byli pohanští autoři, mezi nimiž je uveden i Platon, podávání v stručných, ale soustavných výtazích.

Ve věcech smyslového a rozumového poznání byl Komenský realistický praktik. A tak se díval na Platonovy ideje jako na neživotné výmysly obraznosti. Když líčí v Labyrintu XI 1, jak si počínají jednotliví filosofové, které poutník pozoruje, píše, že „Plato v povětrí ideas honil . . . Aristoteles disputoval.“ V latinské Didaktice mu je „Platonicas venari ideas“ opakem věčného myšlení, jako mu je protikladem věčného učení o věcech nás obklopujících „učení o věcech ex Utopia aut de Platonicis ideis“. Ve spise Physice ad lumen divinum reformatae synopsis ukazuje, jak je nesprávné hloubatí toliko rozumem bez svědectví smyslů; takový člověk, jsa odtržen od čirých fantasmatů stvoří si nový svět, jako je platonský a aristotelský.

Povýšený praktický myslitel křesťanský si dobře neuvědomil tu souvislost, která spojovala jej samého jako podílníka evropské vzdělanosti a velikými theoretiky řeckými. Přes všecken odpor k scholastickému aristotelismu byl i on sám aristotelským scholastikem. Tato složka se projevuje v celém jeho myšlení a ze spisů zejména také ve Fysice, jejíž vnější rozvrh a postup je zase zhruba týž jako v Platonově Timaiu, od výkladu o stvoření světa až po jednání o nemocech duše. V Platonově Timaiu měla první původ i všeliká Theatra, jaká byla skládána ve středověku a na začátku věku nového a kterými byla ukazována účelnost a spořádanost všeho stvoření; takovým křesťanským Timaiem je v české literatuře zejména „Theatrum divinum, to jest Divadlo Boží“ českého bratra Matouše Konečného (1616). A když chtěl Komenský budovat velkolepou stavbu své pansofie, nemohl se obejít bez metafysických základů, jejichž podstatným prvkem byla idea.⁶

Podle Prodromu Komenského jest ve vši rozmanitosti věcí stanoviti jednoduchá principia, z kterých se všechno skládá; za druhé jest poznati poměry a formy, kterými z těch principii vznikají jednotlivé věci. Ty poměry a formy se naleznou srovnáváním a abstrahováním z věcí přírody, poněvadž v těch se obřážejí věci božské, a věci přírody jsou zase základem věcí umělých. Ty vnější poměry a formy jsou ideje. Podle idejí stvořil Bůh svět i člověka, ale ovšem nemohl při tomto tvoření bráti ideje odnikud odjinud než sám od sebe; člověk při svém tvoření nemůže své ideje bráti odjinud než ze světa kolem sebe; ale ten zrcadlí právě ideje Boží. Takto se dá všechno redukovati na tytéž ideje. Svět při své zdánlivě nekonečné mnohosti se skládá jen z nečetných

prvků a z nečetných rozdílů formy. Proto je ve všem soulad, harmonie. Ideje tedy nejsou u Komenského skutečná jsoucna jako u Platona, nýbrž jen možnost sdružení jistých znaků, tedy celkem náš pojem. Podstaty věcí jsou v Bohu jako v archetypu, v přírodě jako v ektypu, v dílech lidských jako v antitypu.⁷

Při těchto výkladech myslí Komenský myšlenkami Platonovými a mluví platon-skými slovy; že si to neuvědomil, proto ještě nemá být od Platona zcela odlučován. Správně byla jeho filosofie označena jako „filosofie křesťanská, spojující svou harmonií idejí logických a metafysických Platonův idealismus s Aristotelovým realismem.“⁸

A tak se stalo „lovení idejí“, venari ideas, i Komenskému vážným zaměstnáním myslitelovým. Skoro současně, kdy užívá v Didactice tohoto rčení — ne bez příhany — o Platonovi, píše v Prodrumu větu, v které mají tatáž slova smysl zcela čistý: „Ergo natura erit potissimum campus ille, in quo ideas rerum venemur, adminiculante tamen voce Dei (intellige Scripturam).“ Platon byl na cestě k ideám sám, Komenskému pomáhala vox Dei.

Velmi blízko byl Komenský Platonovi — arci nevědomky — když pochopil a dokazoval universální význam pansofie, její důležitost pro život a zvláště také pro politiku. Po této stránce jsou hodna čtení slova, která napsal v dopise Královské učené společnosti v Londýně r. 1668: „Quae omnia, omnibus optanda, si ad eam possibilitatem ac facilitatem iam reducta . . . esse demonstratum fuerit: audebimus quoque tanquam in publico Mundi Concilio sententiam dicere, quomodo ad datas immotas bases Eruditio, Religio, Politia ad optimum statum reduci queant, ut cessante ubique ignorantia, dubitatione, dissidiis disputationumque ac rixarum et bellorum strepitu Lux, Pax, Salus orbi redeat illudque a saeculis speratum, illuminatum, pacatum religiosumque Saeculum in conspectum redeat.“

Komenský, věře v sílu myšlenky a výchovy, stvořil v duchu nový svět: i zde se setkal s Platonem, ale neviděl ho.

POZNÁMKY

¹ Didactica dissertatio (Veškeré spisy VI, str. 54).

² Veškeré spisy IX, str. 153.

³ Tamtéž, str. 150.

⁴ Haggaeus redivivus, kap. 3 (Veškeré spisy XV, str. 174).

⁵ Veškeré spisy I, str. 163.

⁶ Ukazuje to jak Prodrum, tak britský zlomek pansofického díla, o kterém dokazuje Otakar Odložilík v studii Z pansofických studií J. A. Komenského (ČMM 52, 1928), že je možno jej pokládat za zlomek díla Komenského.

Nyní je znám rozsáhlejší zlomek téhož vše vědného spisu, obsahující i text zlomku právě jmenovaného; vydal jej G. H. Turnbull v publikaci Jana Ámosa Komenského Dva spisy vše vědné — Two Pansophical Works by John Amos Comenius: I Praecognita, II Janua rerum (1643) (Praha, Česká akademie věd a umění 1951).

⁷ Josef Hendrich, Jana Ámosa Komenského snahy vše vědné, všeosvětne a všenápravné. Zvláštní otisk z Pedagog. Rozhledů XXXIII, str. 13 n.

⁸ *František Boleslav Kvěť v člancích Jádro metafysiky Jana Amose Komenského (Čas. čes. mus. 1859) a Obrys filosofie přírodní Jana Amose Komenského (Tamtéž 1860). Cituje Josef Král, Československá filosofie, str. 223.*

COMENIUS UND PLATON

Das Verhältnis des J. A. Comenius zu den Gedanken Platons, mit denen er nur indirekt und oberflächlich vertraut war, erwies sich nicht als ganz eindeutig. Comenius liess einerseits Platon nebst Seneca und Epiktet in der christlichen Schule zu, andererseits hielt er sich Platon als einem heidnischen Philosophen gegenüber zurück und „Platonicas venari ideas“ stand für ihn im Gegensatz zum realen Denken. In den Fragen der Sinnes- und Vernunftkenntnis zeigte sich Comenius als realistischer Praktiker; denn die Ideen sind für ihn keine objektiven Realitäten, sondern sie stimmen nach seiner Auffassung im ganzen mit unseren Begriffen überein. In dem Gedankengang sowie auch in der Ausdrucksweise wich aber Comenius von der platonischen Lehre hinsichtlich der Ideen im wesentlichen nicht ab, da er gelten liess, dass Gott die Welt und den Menschen nach den in Gott selbst enthaltenen Ideen schuf und dass der Mensch bei seiner Schöpfung aus der umliegenden Welt die Ideen annimmt, in denen sich die Ideen Gottes widerspiegeln. Auch Comenius schuf übrigens in seinen Vorstellungen eine neue Welt dadurch, dass er an die Kraft des Gedankens und der Erziehung glaubte. Hier traf er wieder — freilich unbewusst — mit Platon zusammen.

Zusammengefasst von J. Češka

